

Det självreglerande samhället

*Jeremy Benthams Panopticon
som realitet och utopi*

Under flera decennier kring sekelskiftet 1800 ägnade den brittiske filosofen Jeremy Bentham mycket möda åt att försöka få till stånd ett fulländat fängelse – vad han kallade ett *panopticon* – efter en uppsättning konstruktionsprinciper han själv utarbetat. Arbetet kan närmast beskrivas som en besatthet från Benthams sida. Han lade inte bara ned oerhörd tid och stora ekonomiska resurser på att realisera idén i form av ett fängelse, utan ville också använda den i en rad andra sammanhang; i verkstäder, skolor och sjukhus, för att bara nämna några. Panopticon – en språklig nykonstruktion som betyder ”det allseende ögat” – var ett arkitektoniskt schema för att fullständigt separera individer samt hålla dem under oavbruten och dold övervakning. Resultatet var en helt kontrollerad miljö där den som övervakade individerna kunde se allt som hände. Konstruktio-

nen erbjöd enligt Bentham mycket långtgående möjligheter. Betydelsen av uppfinningen kunde i själva verket knappast överskattas. Det som vid en hastig anblick kunde förefalla vara en byggnadskonstruktion bland andra utgjorde också en utopi om den formbara människan och det genomskinliga samhället.

Under de senaste decennierna har Benthams modellinstitution fått stor uppmärksamhet i historisk och samhällsvetenskaplig forskning.¹ Först och främst beror det på den franske kulturhistorikern Michel Foucaults arbete *Övervakning och straff: Fängelsets födelse* (1976).² I hans omtalade analys får panopticon emblematiskt status för de nya fängelserna under 1800-talet, men också för uppkomsten av nya maktrelationer i det moderna samhället, relatio-

¹ Bland de större historiska studierna märks särskilt Richard Bahmueller, *The National Charity Company: Jeremy Bentham's silent revolution* (Berkeley, 1981) samt Janet Semple, *Bentham's prison: A study of the panopticon penitentiary* (Oxford, 1993).

² Litteraturen om Foucaults maktanalys är oöverskådligt stor. För en intressant diskussion om analysen av panopticon, se intervjun "The eye of power" i Michel Foucault, *Power/knowledge: Selected interviews and other writings, 1972–1977*, ed. Colin Gordon (New York, 1981).

ner som bygger upp det maktsystem han kallar *disciplin*. Panopticon kan på detta sätt, menar Foucault, ses som en politisk teknologi i abstrakt form, skild från varje specifik användning. Han menar vidare att panopticon var en innovation av lika stor historisk betydelse som den teknik inkvisitionen skapade, det vi känner som rättsundersökningen. Bägge hade långtgående konsekvenser, också utanför det juridiska området. Rättsundersökningens betydelse för naturvetenskapernas metodutveckling kring den vetenskapliga revolutionen har, menar Foucault, i disciplinens fall sin motsvarighet i 1800-talets utveckling av vetenskaper som psykologi, pedagogik och kriminologi.

Foucaults uppvärdering av panopticons historiska signifikans har stått sig även om hans analys också är omdiskuterad. Diskussionerna har fått ganska olika karaktär beroende på sammanhanget. Bland historiker har de exempelvis handlat om huruvida Benthams modellinstitution är en rimlig utgångspunkt för att analysera de nya fängelserna i Europa under 1800-talet, medan sociologer diskuterat om panoptismen fortfarande är en rådande teknologi i de post-industriella samhällena.³ Det vanligaste

³ För exempel på den samhällsteoretiska diskussionen, se Roy Boyne, "Post-panopticism", *Economy and Society* 29 (2000).

är att bara i förbigående hänvisa till panopticon. På samma sätt som många andra av de analytiska begrepp, modeller och historiska exempel som lyfts fram genom Foucaults arbeten används det som ett allmänt kodord: panopticon används i dessa fall som synonym för de sentida termerna ”kontrollapparaterna” eller ”övervakningssamhället” snarare än i någon historiskt förankrad betydelse.

Den stora uppmärksamheten till trots, är Benthams *Panopticon* en text som få känner till omständigheterna kring och än färre har läst. Det är synd då den är intressant på flera sätt och har en given plats i bland annat samhällsreformismens och humanvetenskapernas historia. Eftersom texten har en ganska teknisk karaktär är det en fördel att ha viss kännedom om dess förutsättningar, inte minst de långtgående praktiska och principiella ambitionerna i Benthams projekt. Här kommer dessa omständigheter kring textens tillkomst, liksom ett par av de historiska teman som den kan placeras in i, att diskuteras. Något ska också panoptismens vidare kulturhistoria under 1800-talet beröras.

Fängelsets uppkomst

Fängelset i dess moderna form var i högsta grad en produkt av 1700-talets upplysningssidéer. Från att tidigare

framförallt använts som förvaringsplats blev fängelset under 1800-talet en mycket viktig straffform i Europa. Under 1700-talets senare del började de nya idéerna om fängelsets syften – och därmed också hur det skulle organiseras – att göra sig gällande, framförallt i England och USA. Några decennier in på 1800-talet var verksamheten på området intensiv även om det i många fall dröjde innan fängelserna i praktiken förändrades mer genomgripande. Diskussionerna var under alla omständigheter omfattande och kan närmast beskrivas som en internationell rörelse. Från 1700-talets sista decennier blev fängelset en principiellt viktig institution i samhällsdebatten.

Vad hade då fängelset varit tidigare? I 1700-talets England – decennierna innan *Panopticon* skrevs – var fängelset bara undantagsvis ett straff. Olika former av ekonomiska, kropps- eller skamstraff var de normala bestraffningarna och fängelserna var i första hand förvaringsplatser för exempelvis gäldenärer som inte betalat sina skulder, för misstänkta och vittnen i väntan på rättegång, för dömda vars straff inte verkställts samt för lösdrivare. I teorin skulle respektive grupp förvaras i olika slags inrättningar men i praktiken var detta mera sällan fallet. Som regel var gränserna mellan fängelset och det omgivande samhället också vaga: besökare och affärsidkare kunde komma och gå

tämligen oinskränkt, familjemedlemmar kunde bo tillsammans med fångarna. Fängelset var organiserat närmast som ett socialt skiktat värdshus där man betalade fängelseföreståndaren för den bekvämlighet som ens sociala status krävde och ens ekonomi förmådde. Även områden utanför fängelsebyggnaderna kunde juridiskt inkluderas i fängelset, i de intilliggande kvarteren utgjorde olika värdshus, inackorderingsrum och hyresvåningar det utvidgade fängelset. Eftersom fängelset drevs som arrende hade föreståndaren snarare ekonomiska än juridiska relationer till fångarna. Dessa betalade inte bara föreståndaren för kost och logi utan också för allt annat som hörde fängelsevistelsen till – exempelvis insättningen och avlägsnandet av fångjärn.⁴

Fängelserna var som regel inrymda i äldre byggnader som förlorat sin ursprungliga funktion. Välbeställda fångar kunde ibland betala extra för egen kammare men oftast var många fångar inhysta i varje rum, inte minst i de sämst ställdas källarutrymmen där utrymmet kunde delas med vansinniga och sjuka. Det virrvarr av trappor, våningar och rum som möter betraktaren i Giovanni Piranesis etsnings-

⁴ John Bender, *Imagining the penitentiary: Fiction and the architecture of mind in eighteenth-century England* (Chicago, 1987), 11–18.

serie *Carseri* eller de grottnliknande hålor och överbefolkade salar som skildras i John Howards rapporter är två representationer av de olikartade, myllrande och på samma gång fysiskt tunga och svåravgränsade platser som 1700-talets fängelser var. Fängelsernas befolkning var också bara undantagsvis övervakade eller underkastade restriktioner i sysselsättning, diet, samtal med varandra eller kommunikation med omvärlden. På detta sätt var fängelset i 1700-talets England mer ett mikrokosmos av samhället än en väsenskiilt organiserad institution.

Möjligheten att använda fängelset för andra och mer långtgående syften kom att bli föremål för diskussion i England under 1700-talets andra hälft. Den huvudsakliga principen var följande: om fängelset organiserades så att varje fånge isolerades från varje annan och om dennes livsföring, diet och kontakt med omvärlden reglerades, skulle fängelsestraff dels tjäna som straff och dels göra det möjligt att reformera fångarna. Åtminstone skulle detta slags straff vara både avskräckande och förhindra att fångarna fördärvades till hälsa och moral i fängelset. Institutioner efter de nya idéerna kom att bli kända under beteckningen *the penitentiary*, en ny term som kan översättas med "förbättringsinrättningen" eller "förbättringsfängelset". Diskussionerna om fängelser organiserade på detta sätt och om

frihetsstraffet som en central straffform utvecklades samtidigt: från 1700-talets sista decennier kom fängelset att bli ett viktigt alternativ i den straffrättsliga debatten medan de vanliga kropps- och skamstraffen allt oftare ansågs ha fördärvande snarare än uppbyggliga effekter, både på de bestraffade och på de publikar inför vilka bestraffningarna verkställdes.

Under 1700-talets andra hälft var deportering ett vanligt alternativ till dödsstraff i England och de nya fängelseidéerna diskuterades ofta i relation till detta. Efter nederlaget i kriget mot de nordamerikanska kolonierna blev Australien den nya deporteringsdestinationen. Deporteringarna var omdiskuterade bland annat eftersom även tidsbegränsade deporteringar i praktiken innebar permanenta bestraffningar. Dessutom bidrog de till att det var svårt att upprätthålla ordningen i kolonierna. Anhängare av de nya fängelseidéerna kunde, förutom att lyfta fram fängelsestraff som ersättning för deporteringar, förorda det som en förberedelse. På detta sätt skulle både den svåra resan och kolonin kunna bli mer välordnad. Överhuvudtaget var olika ekonomiska överväganden viktiga i diskussionerna om straffformer. Kropps- och skamstraff var billiga medan nya byggnader för långa fängelsestraff var mycket dyra.

INTRODUKTION

Den optimism och förbättringsideologi som ligger till grund för det nya fängelset var förbundna med upplysningens pedagogiska idéer. Långt mer än tidigare sattes tilltro till möjligheterna att forma människan under uppfostran och att förändra (re-formera) individer senare i livet. Mest känd är kanske metaforen att människan föds som ”ett oskrivet blad” eller *tabula rasa* som engelsmannen John Locke använde sig av och som var en viktig utgångspunkt för 1700-talets pedagogiska diskussioner. Människan konstituerades i detta nya perspektiv av intryck och stimuli från omgivningen, vilket innebar att hon med olika slags åtgärder också kunde förändras. Tilltron till möjligheterna att omforma människan – i sin mest optimistiska tappning beskrevs det som individens ”perfektabilitet” – blev under seklets senare del mycket omfattande och återkom i en rad sammanhang. Inte minst var den en viktig del i argumenteringen för de nya fängelserna.

De stegrade förhoppningarna på individens reformbarhet kan kopplas till många nya verksamheter. Det nya fängelset var bara den mest rigoröst kontrollerade metoden. Arkitekturhistoriker har visat hur nya institutionella byggnader under denna tid började överskrida de klassiska idealen om att materialisera relationerna i samhället, nu utformades de också för att aktivt återskapa och förstärka

önskvärda sådana.⁵ Fängelsets släktskap med andra nya pedagogiska projekt som skolor, arbetshus och sjukhus vid tiden kring den franska revolutionen och under det följande halvsekle är långtgående, både teoretiskt och praktiskt. Reformister vid denna tid utgick från att intellekt, fysiologi och moral direkt påverkade varandra. De nya metoderna delade på detta sätt inte bara sin utgångspunkt i individens formbarhet utan stod också i konkret förbindelse med varandra. Genom att förändra den omgivande miljön kunde en individs hela konstitution påverkas. I den pedagogiska optimismens tid gällde det att bäst utforma de reformistiska instrumenten.

Det panoptiska projektet

Jeremy Bentham (1748–1832) blev uppmärksam i vidare kretsar första gången genom sin skrift *A fragment of government* (1776) och kom sedan – efter att ha övergivit en halvhjärtad juridisk karriär – i första hand att ägna sig åt ett med tiden mycket omfattande skriftställarskap. Trots att han snart blev allt mer otillgänglig i sitt uttrycks-

⁵ Thomas Markus, *Buildings and power: Freedom and control in the origin of modern building types* (London, 1993), introduction.

sätt – en vanlig åsikt var att han borde översättas till engelska snarare än till andra språk och han lästes ofta genom sammanställningar gjorda av en hängiven lärjunge – så blev Bentham under 1800-talets första decennier en av Europas mest uppmärksammade politiska teoretiker. Han ägnade sig framförallt åt problem som rörde principerna för lagstiftning, utformningen av politiska institutioner och organiseringen av förvaltningen, men också åt en rad andra områden. Till eftervärlden har han i första hand gått som en av liberalismens viktigaste teoretiker och – med sin utgångspunkt i nyttokalkylen – som en av den utilitaristiska traditionens grundläggare.⁶

Det panoptiska projektet hade en lång förhistoria i Benthams arbeten. En tidig skrift var pamfletten *A view of the hard labour bill* (1778) där han framförallt diskuterade olika åtgärder för att göra den nyligen tagna straffarbetslagen mer effektiv. Bentham uppehöll sig vid praktiska snarare än juridiska frågor, i första hand anordningar och metoder för den löpande hanteringen av fångarna. Ingenting var i detta sammanhang för obetydligt för att inte ägnas omsorg, det var som alltid för Bentham en mängd

⁶ För en historiskt orienterad introduktion till Benthams tänkande, se exempelvis Ross Harrison, *Bentham* (London, 1983).

olika åtgärder i sin sammantagna verkan som avgjorde om en inrättning var framgångsrik. I forskningen har Benthams intresse för den konkreta utformningen av detta slags institutioner kommit att betraktas som upptakten på det panoptiska projektet.⁷

Bentham sade sig ha fått uppslaget 1786 när han besökte sin bror Samuel i Vitryssland som där arbetade för furst Potemkin. Samuel Bentham placerade arbetarna i godsets verkstäder i en cirkel runt föreståndarens rum för att göra det möjligt att ha ständig uppsyn över deras arbete. Jeremy Bentham kom under sitt besök att skriva om den konstruktionsidé som han kallade panopticon. Texten fick formen av dryga tjugotalet brev där anordningen, dess fördelar och användningsområden presenterades. Entusiasmen för den egna uppfinningen är påtaglig, men publiceringen dröjde till 1791 då *Panopticon or the inspection-house* trycktes. Titelbladet angav tio lämpliga institutioner att tillämpa konstruktionen på. En arkitekt hade också anlitats för att utarbeta ritningar och tillsammans med den ursprungliga texten trycktes också en omfattande efterskrift där en rad mycket detaljerade

⁷ Se Semple, kap. 2 & 3, jfr också Robin Evans, *The fabrication of virtue: English prison architecture, 1750–1840* (Cambridge, 1982), 196 ff.

tekniska modifikationer och tillägg för byggnadens utformning presenterades.

Publiceringen var del av en större lansering av uppfinningen från Benthams sida. Englands, Irlands och Frankrikes regeringar uppvaktades och Bentham erbjöd också sina tjänster som föreståndare för en panoptisk fängelseinrättning. Panopticon skulle drivas på arrende och föreståndarens egenintresse var en av anordningens viktigaste mekanismer. Det revolutionära Frankrike – där Bentham liksom flera andra upplysningsförfattare utsågs till hedersmedborgare – mottog förslaget med uppskattning. Bentham föreslog också att han skulle överta driften av det enorma Bicêtre Hôpital Général i Paris; att flytta dess närmare fyratusen patienter och fångar till ett antal mindre panoptiska inrättningar skulle vara bästa tänkbara prövning av principernas verkningskraft.

Efter sin faders död hade Bentham ett tillräckligt kapital för att själv medfinansiera byggandet av ett panopticon och gjorde också en närmare presentation med förevisning av ritningar och modeller för den engelska regeringen. Resultatet blev i första hand att en ny ”penitentiary act” togs i det engelska parlamentet två år senare med Jeremy Bentham som egentlig författare. Jeremy och Samuel Bentham skulle nu kunna driva ett nationellt fängelse där

de ekonomiska villkoren var reglerade, men där administrationen och driften i stor utsträckning kunde överlätas på föreståndarna. Ett initialt anslag gavs av regeringen och bröderna började arbetet med att anskaffa en lämplig tomt i London.

Tiden kring 1790-talets mitt var höjdpunkten i Benthams panoptiska projekt. Han utarbetade nu också en omfattande plan för att reformera den engelska fattigvården. Ett bolag kallat National Charity Company skulle enligt förslaget bildas för att anlägga flera hundra panoptiska arbetsinrättningar på regelbundna avstånd över landets yta. Därefter skulle bolaget överta all fattigvård i riket. Bolaget skulle ägas gemensamt av staten och privata investerare och hela organisationen var modellerad efter det Brittiska ostindiska kompaniets drift av de indiska besittningarna. Detta nya bolag kunde på så vis åstadkomma vad Bentham kallade en ”inhemsk kolonisering”. Genom att bygga upp ett självförsörjande och slutet ’parallellt’ samhälle, en slags stat i staten, skulle fattiga, lösdrivare, frigivna fångar och andra sättas i vinstbringande verksamhet samtidigt som nackdelarna med avlägsna kolonier kunde elimineras.⁸

⁸ Se framförallt Bahmueller.

INTRODUKTION

Den stora fattigvårdsplanen hade många likheter med det panoptiska fängelset. Bentham talade vid denna tid om panopticon ”i dess båda grenar”. Syftet med bolaget var att alla isolerade lokala verksamheter i den brittiska fattigvården skulle omstöpas till ett konsekvent *system* som gick att överblicka och styra i sin helhet. Ambitionerna var högt satta.

I det föreslagna systemet av arbetshus kan allting bindas samman i en instans, [...] styret kan bildligt talat vara lika genomskinligt som varje byggnad – om den konstruerats efter övervakningsarkitekturens princip – skulle vara i bokstavlig mening.⁹

Bolaget skulle dessutom, liksom de panoptiska fängelserna, bli mycket lönsamt, konstaterade Bentham. Termen ”charity” i namnet var nämligen en smula missvisande. Varje arbetare betalade för alla sina kostnader i de panoptiska arbetshusen med lönen från det noggrant uppmätta arbetet. Dessutom skulle lönerna sättas lägre än vad som normalt betalades.

⁹ Citerat efter Bahmueller, 5 f.: ”[I]n the proposed system of Industry Houses all can be connected together by one authority, the management might be [...] as transparent in the figurative sense, as each House, if constructed in the Inspection Architecture principle, would be in the literal sense.”

Det panoptiskt organiserade parallella samhället utgjorde först och främst en genomgripande *rationalisering* – Bentham var en av de första som överhuvudtaget använde ordet – av fattigvården och dess styre. Dessutom gjorde organiseringen det möjligt att samla fullständig information om allt som ägde rum. Bentham lade exempelvis stor vikt vid den noggranna ”moraliska bokföring” som skulle äga rum här liksom i det panoptiska fängelset. Flera olika slags sammanställningar av det insamlade materialet skulle också göras. Vid en årlig utställning kunde bolagets styrande – som om de inträtt i panopticons mitt – på detta sätt överblicka hela verksamhetens tillstånd. De ideal om visuell genomskinlighet och allvetande som Bentham eftersträvade byggdes på olika sätt in i organisationen. Samlandet och ordnandet av det fullständiga materialet hade också ett betydande vetenskapligt intresse, menade han. Panopticon var ett experimentellt laboratorium i studiet av människan. För att beskriva inrättningen använde Bentham en term från en av sina förebilder, den brittiske filosofen Francis Bacon: panopticon var en *polycrest*, ”ett instrument med många användningsmöjligheter”.¹⁰

¹⁰ Bahmueller, 194.

INTRODUKTION

Jeremy Bentham kom trots sina långtgående ambitioner och stora ansträngningar aldrig att bli fängelseföreståndare. Inte heller omorganiserades den engelska fattigvården i ett bolag enligt de storslagna planerna. År 1811 blev det olagligt att i arrendeform driva fängelser i England. Bentham fick en betydande summa av regeringen som kompensation för sina uppoffringar för ett nationellt panoptiskt fängelse. Han fortsatte att i olika sammanhang återvända till de panoptiska principerna i sina skrifter men besvikelsen över misslyckandet var fortfarande stor i texter han skrev strax före sin död.

Panopticonprojektets betydelse för Bentham kan kontrasteras mot bilden av honom som en världsfrånvärd filosof som i första hand ägnade sig åt teoretiska frågeställningar. Panopticon var i högsta grad en del av hans filosofiska verksamhet, men det handlade inte om ett hypotetiskt skissande utan om att praktiskt realisera en fullkomlig institution.

Inuti panopticon

Benthams beskrivning av sin uppfinning i *Panopticon or the inspection-house* pendlar mellan generella principer och en mängd praktiska hänsyn som måste tas för att i praktiken

kunna uppföra byggnaden. Emellanåt liknar texten en ritning i ord där många kommentarer är av utpräglad teknisk karaktär och termer från geometri och aritmetik återkommer ständigt. Bentham inkluderade också en rad tekniska nymodigheter i konstruktionen såsom vattenledningar och vattentoaletter, talrör och distribuerad uppvärmning – allt för att upprätthålla de panoptiska principerna och minimera personalens arbete. Intresset för byggnadens proportioner och tekniska struktur är sammanflätat med upprymdheten inför den intrikata anordningens användningsområden. Panopticon är i Benthams ögon bokstavligen en maskin som kan tas i bruk för olika syften.

Texten igenom återkommer Bentham till hur konstruktionen sammantaget fungerar som system. I dess mest avskalade form är de bärande principerna tämligen enkla. För det första kan ingen internerad person, oavsett om denne är fånge, patient, elev eller arbetare, se eller kommunicera med någon annan medan övervakaren däremot utan avbrott kan överblicka samtliga personer. Eftersom varje cell i praktiken är en avgränsad institution som individen aldrig behöver lämna kan också en rad funktioner kombineras i samma byggnad: misstänkta kan utan olägenheter förvaras jämte vansinniga, dömda och sjuka. För det andra kan ingen av de övervakade avgöra när de

INTRODUKTION

är iakttagna, men de kommer att vara ständigt förvissade om att de står under uppsyn och varje otillåten handling – Bentham försäkrar läsaren att dessa kommer att bli mycket få – kan efterhand helt elimineras genom konsekventa bestraffningar. På detta sätt, resonerar han, kommer varje person som placeras i någon av cellerna vara tvungen att ständigt ge akt på allt de företar sig, något annat skulle vara ett icke-rationellt beteende.

Panopticon byggs upp av en kedja av samverkande anordningar. Arrendekontraktet är konstruerat så att föreståndarens skyldigheter bygger på dennes egenintresse. Om fångar dör eller lyckas rymma får föreståndaren betala böter till ett bestämt belopp. I övervakningsrummet, inrättningscentrum, befinner sig inte bara föreståndaren utan också dennes familj och tillfälliga besökare som kommit i olika ärenden eller enbart av nyfikenhet. Varje person kommer där, oavsett motiv, att tillhandahålla ytterligare ett par ögon som förstärker institutionen. Föreståndaren överblickar de underlydande i området mellan övervakningsrummet och cellerna, dessa står i samma förhållande till föreståndaren som fångarna. Det ligger i föreståndarens intresse att ha uppsikt över vakternas arbete, inte minst för att minimera arbetsstyrkan, medan besökarnas närvaro är en garant mot övergrepp från föreståndaren och vakterna.

INTRODUKTION

Benthams ambition är att upprätta vad som kan beskrivas som ett balanserat eller självreglerande system. Eftersom ingenting kan ske i det fördolda kommer ingen fånge att planera, än mindre att försöka genomföra sabotage, revolter eller rymningar. Ingen vakt kommer att kunna begå övergrepp utan att upptäckas och ingen fånges livsnödvändiga behov kan åsidosättas utan att det får konsekvenser. När det gäller spridningen av sjukdomar, ett stort problem i de samtida fängelserna, talar Bentham om ”en sammansmältning av intressen” mellan fångarna och föreståndaren där den senare själv är beroende av eller ”gisslan” i sitt eget handlande för allas bästa. Noggranna avpassningar av incitament och bestraffningar utifrån arrendatorns och fångarnas egenintresse är garanten för att inrättningen fungerar. Bestraffningsmöjligheterna i fängelset behöver exempelvis inte närmare regleras, argumenterar Bentham, eftersom deras hårdhet balanseras av föreståndarens intresse av förtjänster från fångens arbete, kostnader för dennes sjukvård och böter vid eventuell död. När anläggningen väl är i drift räcker mycket enkla inspektioner av utomstående ämbetsmän, de behöver egentligen bara träda in i övervakningsrummet, för att upprätthålla mekanismerna i det panoptiska systemet.

Till skillnad från de äldre fängelserna utmärktes panopticon av en påtaglig ”lätthet” i konstruktionen. Efter- som rymningar i princip var omöjliga behövdes inte de traditionella fängelsernas tjocka murar och minimala fönstergluggar. Bentham var mycket intresserad av nya konstruktionsmaterial som gjutjärnselement och inte minst glas. Längst drevs användningen av dessa material i förslagen till arbetshus för National Charity Company. Dessa föregick faktiskt Kristallpalatset och den moderna industriarkitekturen med mer än ett halvt sekel. Konstruktionen av panopticon närmade sig en ren geometri eftersom fönstren skulle ha maximal storlek och väggarna minimala dimensioner – för vissa användningsområden såsom skolor kunde mellanväggarna reduceras till segel- duk. I en av sina senare variationer på temat skisserade Bentham på inspektionslanternor där övervakare place- rades i pappersklädda upphängda behållare från vilka de kunde sköta sina uppgifter genom nålsticksstora hål i papp- ret. Benthams realisering av de panoptiska principerna slutade här med att väktaren var lika inspärrad som fången.¹¹

I sin strävan att upprätthålla det panoptiska fängelsets principer eller att göra inrättningen mera rationell och

¹¹ Evans, 207 f.

lönsam kunde Bentham tumma på det mesta annat, även bekvämligheten för dem som arbetade där. Övervakarens uppgift blev till slut också mer en ideal position för insamling av information än ett uppdrag som någon skulle åta sig. Den centrala funktionen ställde inte små krav på innehavaren, som allvetande och omnipotent subjekt i detta artificiella universum skulle övervakaren ständigt ägna de internerade odelad uppmärksamhet.

Bentham förespeglar en bekväm och ekonomiskt mycket fördelaktig position för föreståndaren, men han kan också sägas befinna sig i husarrest på livstid. De stora förtjänsterna kommer från att arbetsstyrkan inte får normal lön men måste köpa alla förnödenheter av föreståndaren, till det pris som denne bestämmer. Bentham tänker sig att de internerade bara behöver få konsekventa bestraffningar och minimala fördelar för att verkligen arbeta. Panopticons organisering är fundamentet för institutionens avkastning. Konstruktionens tekniska minimalism skapar också en ekonomisk fullkomlighet där ingenting är överflödigt eller förslösas och där varje handling har ett pris.

Bentham tillskrev panopticons rumsliga fördelning av individerna långtgående resultat. De underlydande subjekten blev för övervakaren "en mängd" utan att vara "en hop" medan de för sig själva alltid förblev isolerade individer.

När varje individs position sålunda var bestämd, allting var synligt och varje handling hade förutsägbara, rationella konsekvenser kunde resultatet bara bli optimalt, inte minst i ekonomiska termer. Bentham värderade Adam Smiths skrifter högt och introducerade på 1790-talet också en långtgående arbetsdelning i det panoptiska fängelset, principen skulle fullkomnas i minsta detalj. Förväntningarna på denna ”enkla” arkitektoniska idé var närmast obegränsade: både samhällets moral och ekonomi skulle omdannas. Det panoptiska verktyget kunde omskapa en mängd institutioner, vilket innebar en genomgripande reform av hela samhället.

Att framställa subjekt

Benthams reformistiska metoder bygger på en materialistisk psykologi som utgår från att människan formas av omvärlden. Utgångspunkten delade han med de franska så kallade sensationalisterna som också utgick från Locke och menade att alla människans tankar var ett resultat av sinnesintrycken. Denna uppfattning var en högst sekulär beskrivning av det mänskliga; medfödda moraliska egenskaper ansågs inte finnas, även de ”moraliska idéerna” och förnuftet formades genom sinnesintrycken. I sin mest

radikala tolkning innebar sensationalismen ett avskaffande av människans fria vilja. Människan kunde i princip bli vad som helst beroende på i vilken miljö hon placerades. Det var naturligtvis svårt att avgöra resultatet av varje enskilt sinnesintryck, men de ansågs åtminstone teoretiskt vara möjliga att bestämma.

Det andra fundamentet i Benthams metod var den utilitaristiska principen: människan strävar efter lust och försöker undvika smärta. Dessa två drivkrafter menar han är grunden till allt mänskligt handlande. Hos Bentham för- enades utilitarismen med den psykologiska teorin till ett helt pedagogiskt program. Sensationalismen innebar att den strängt mekaniska utvidgningen av individens sam- manhängande tänkande kunde kontrolleras genom sinnes- intrycken. Associationspsykologin i Lockes efterföljd inne- bar att sinnesintrycken allteftersom bildade nya mönster utifrån liknande idéer som redan tagits upp. Genom att konsekvent använda sig av lust- och olustprinciperna i en helt styrd omgivning kunde individens alla idéer reforme- ras. När sinnesintrycken och uppförandet på detta sätt knöts samman kunde en optimalt utformad institution göra individen till verktyget för sin egen reformering.¹²

¹² Evans, 211 ff. & Felix Driver, "Bodies in space: Foucault's account

Om laster och dygder var resultat av sinnesintryck, gällde det att ge individerna som skulle reformeras önskvärd respons på deras handlande. Bentham förutsatte att arbete var motsatsen till lust och något individen till varje pris försökte undvika. Idealet för Bentham var den välståndssamlade borgarens dygder som övervinner denna olust, dygder som saknades både hos tiggaren och adelsmannen som lever av sin förmögenhet. Detta tema återkom många gånger i Benthams tänkande, inte minst när det gällde undervisningsfrågor. I många samtida pedagogiska projekt blev de borgerliga välståndsskapande dygderna också en helt central del av undervisningens mål. Historikern Lars Pettersson har visat att den pedagogiska debatten också i ett mer avlägset land som Sverige under 1800-talets första hälft präglades av sådana metoder och syften.¹³

I panopticon ska varje individ tillägna sig dygderna genom att aldrig erhålla något utan eget arbete samtidigt som varje regelbrott innebär ofrånkomlig och omedelbar

of disciplinary power”, i *Reassessing Foucault: Power, medicine and the body*, eds Colin Jones & Roy Porter (London, 1994), 121.

¹³ Lars Pettersson, *Frihet, jämlikhet, egendom och Bentham: Utvecklingslinjer i svensk folkundervisning mellan feodalism och kapitalism, 1809–1860* (Uppsala, 1992).

bestraffning. Inget sinnelag, hur långt det än befinner sig från de riktiga moraliska idéerna kan i längden stå emot denna logik, menar Bentham. Det ständiga iakttagandet av det egna handlandet kan i förlängningen inte undgå att ge bestående resultat. På sikt blir det en tillägnad förmåga att besinna sig genom att förutse konsekvenserna av de egna handlingarna. I övrigt innebär inte principen några särskilt långtgående försök att påverka fångarnas uppfattningar. Bentham påtalar skillnaden mellan panoticon och befintliga tekniker att spionera på fångar för att ta reda på deras tankar. I panopticon lämnas sådant helt därhän, det är regleringen av beteendet som står i centrum. På samma sätt spelar religionen en påtagligt underordnad roll i den panoptiska institutionen. Övervakarens ”allestädesnärvaro” kan rent av ses som en ersättning för gudsfruktan, fångens samvete kan skapas av vissheten om att han ständigt står under uppsikt av inrättningens omnipotenta högsta instans.

Benthams tilltro till möjligheten att skapa en helt igenom rationell och kontrollerad miljö krävde ohyggligt omständliga modifieringar. Efterskriften blev tre gånger så lång som den ursprungliga texten. Revideringarna tvingades fram av olika praktiska hänsyn och innebar ett ständigt tummande på panopticons grundläggande principer.

Vardagliga trivialiteter sipprade in i det slutna systemet. Den ideala institutionen föll i praktiken sakta sönder allteftersom Bentham mer detaljerat försökte lösa varje teknikalitet. När internerna till sist inte kunde hållas fixerade i strukturen krävdes motmedel: minutiösa regler som liknar aritmetiska serier ställdes upp för hur fångarna skulle förflyttas när de måste lämna cellerna. För varje tillägg blev det panoptiska schemat allt mer en konstruktionsritning med tillhörande regelsamling och allt mindre ett självreglerande system.

Panopticon är inte typisk för det sena 1700-talets diskussioner om reforminstitutioner, men ger en bra belysning av många bärande teman. Panopticon skiljer sig från andra förslag på förbättringsfängelser i samtiden framförallt genom den extrema ambitionsnivån. Grundprincipen, att reformera internerna genom organiseringen av den fysiska miljön, var dock densamma både i diskussionerna vid 1700-talets slut och när sådana institutioner väl anlades under 1800-talets första hälft. Panopticon kan betraktas som kulmen på diskussionerna om förbättringsfängelset under 1700-talets sista decennier. Panopticon rörde inte bara fängelset som institution utan förde även in diskussionen på samhällsutopiernas område. När Bentham jämförde fängelset med institutioner som

skolor och verkstäder var det också en sammankoppling som snart blev självklar. I en rad sammanhang under 1800-talet var det en central fråga att utforma metoder som skulle åstadkomma liknande resultat som det nya fängelset.

Det moderna fängelsets uppkomst var ingen isolerad företeelse. Förbättringsprinciperna förutsatte antaganden om människans formbarhet, om sambandet mellan miljö och moral och om hur subjekt skapades genom relationer mellan erfarenheter och sinnesintryck. Fängelsets historiska uppkomst befinner sig därför i mångfaldiga relationer till andra historiska institutioner. Litteraturvetaren John Bender har visat hur en annan nyhet i 1700-talets England kan föras samman med förbättringsfängelset – den moderna romanen. Han menar att romanens uppkomst bidrog till de grundläggande idéerna om hur subjekt formades. Exempelvis var isolering ett viktigt tema i tidiga romaner. Samtidigt utvecklade bland annat David Hume den filosofiskt radikala skepticismen. Ett av de resultat som dessa modeller för individens konstituering avsatte, menar Bender, var det nya fängelset. Panopticon är på detta sätt också ett emblemiskt schema i en större förändring i uppfattningen om subjektets fundament. Förbättringsfängelset skulle, i Benders tolkning, genom sin konstruk-

tion och organisering framställa en ny berättelse på vilket subjektet grundades.¹⁴

Benthams panoptiska vision handlade uttryckligen om möjligheten att kontrollera alla de delar som skapade individen. Nyckeln låg i att skapa en helt kontrollerbar institution där varje omständighet vid varje tidpunkt kunde styras. I ett sammanhang beskrev han denna vision i generella termer:

Om det vore möjligt att skapa en metod för att helt kontrollera allting som skulle kunna hända en viss grupp individer – att förfoga över allting omkring dem för att åstadkomma önskat intryck, att göra deras handlande förutsägbart liksom deras [inbördes] samband: alla omständigheter i deras liv – så att ingenting kunde undkomma eller ge annat än önskad effekt, kan det inte betvivlas att en sådan metod skulle vara ett mycket användbart verktyg som regeringar skulle kunna använda för en rad ändamål av största betydelse.¹⁵

¹⁴ Bender, passim, se också Miran Bozovic, ”Introduction: ’An utterly dark spot’”, i Jeremy Bentham, *The panopticon writings*, ed. M. Bozovic (London, 1995).

¹⁵ Citerat efter Bender, 39: ”If it were possible to find a method of becoming master of everything which might happen to a certain number of men, to dispose of everything around them so as to produce on them the desired impression, to make certain their

Att uppkomsten av en närmast gränslös optimism inför individens föränderlighet och formbarhet hade fångelset som resultat kan tyckas märkligt. Men fångelset var en institution som genom det fria disponerandet av individer var användbart att 'tänka med' i dessa frågor. Benthams närmast monomana intresse kan förklaras med institutionens principiella karaktär.

I somlig historisk forskning har det blivit en huvudfråga att anställa en utvärdering av Benthams panoptiska projekt. En del har känt sig manade att kritisera den totalitära tendensen och andra att rycka ut till försvar för den humanitärt sinnade Bentham.¹⁶ Ambitionen är i bägge fallen ahistorisk. Den rationalitet han försökte åstadkomma kan knappast mätas mot det sena 1900-talets uppfattningar om individuell omsorg – även om Bentham själv bedömde att han sannolikt var ”den mest gode man som någonsin levat”. Det sena 1700-talets entusiasm inför möjligheten att kunna omskapa individer, öppnade däremot hela det fält av verk-

actions, of their connections, and of all the circumstances of their lives, so that nothing could escape, nor could oppose the desired effect, it cannot be doubted that a method of this kind would be a very useful instrument which governments might apply to various objects of the utmost importance.”

¹⁶ Se Semple, kap. 1.

samheter som vi förknippar med moderniten, reformismen och framsteget. På ett mer praktiskt sätt än tidigare i historien var panopticon ett svar på denna optimism.

Det genomskinliga samhället

Panopticon är något så ovanligt som en liberal utopi. Påståendet är naturligtvis provocerande, men inte heller liberalismen står utanför historien. Flera genomgående teman i Benthams konstruktion kan därvidlag pekas ut. Den mycket konsekventa liberala ekonomiska rationalitet som Bentham byggde in i panopticon, kombinerades exempelvis med ett stort intresse för att bygga en från allmänhetens sida genomskinlig institution. Denna genomskinlighet tjänade bland annat som spärr mot godtycklig behandling av internerna. Lagen var måttstocken. Bentham var noga med att betona den som utgångspunkt för en korrekt hantering: någon rättighetsdiskussion återfinns inte i *Panopticon* och Bentham ifrågasatte också alla naturrättsliga principer. I det nya fängelset skulle fångarna inte bara återkvalificeras som rättssubjekt genom bestraffning, utan också återskapas som rationella subjekt. Foucaults beskrivning av fängelsets uppkomst klargör övergången från våldsanvändning till disciplin: äldre straffformer som

kroppsstraff var inte godtyckliga men byggde inte på den pedagogik eller de ekonomiska överväganden som är utmärkande för liberal rationalitet. Förbättringsfängelset i allmänhet och panopticon i synnerhet är därför en del av liberalismens historia.

På flera ställen i texten återkommer Bentham med förtydning till principernas långtgående politiskt teoretiska innebörder. Panopticon beskrivs som politikens Kolumbi ägg och som ett svar på den ständiga frågan ”vem övervakar övervakarna?” Här kan Benthams senare arbeten också lyftas fram. Publicitetens principer var exempelvis en viktig del i Benthams diskussioner om organiseringen av parlament och förvaltning. Idéhistorikern Cecilia Rosengren har visat hur Bentham hör hemma i 1820-talets diskussioner om att ge allmänheten tillträde till de svenska riksdagsöverläggningarna.¹⁷ I *Panopticon* beskriver Bentham hur inrättningens ytterdörrar, de som leder in till övervakningsrummet, ska stå öppna för allmänheten: ”världens domstol”. Genom att göra panopticon till en publik institution – utblicken från övervakningsrummet kommer att vara en stor attraktion försäkras han – blir den

¹⁷ Cecilia Rosengren, *Tidevarvets bättre genius: Föreställningar om offentlighet och publicitet i Karl Johanstidens Sverige* (Stockholm, 1999), särsk. kap. 2.

lärorik för besökaren som i sin tur blir en garant för att allting står rätt till. Övervakaren har på detta sätt också han sin övervakare. Lösningarna på många principiella problem var för Bentham först och främst av organisatorisk art. Till exempel var ett av hans argument för National Charity Company att själva storleken på den nya organisationen inbjöd till granskning på ett sätt som den lokala fattigvården inte gjorde. Den panoptiska organisationen innebar att lokalt godtycke avskaffades och att ekonomisk rationalitet infördes, samtidigt som den ökade storleken både innebar större avkastning och att verksamheten gjordes offentlig.¹⁸

Hur allomfattande Bentham menade att de panoptiska principerna borde vara i samhället är svårt att säga. Foucault hävdar att han drömde om ett nät av panoptiska anordningar som utan luckor och avbrott täckte hela samhället. Detta är möjligen en övertolkning, åtminstone talar Bentham inte om det i fullt så explicita termer. I *Panopticon* tar han – förutom det stora antalet lämpliga användningsområden – upp möjligheten att täcka större områden genom att inhägnat dem med sammanbundna panoptiska inrättningar. Bentham avslutar också sin text med

¹⁸ Bahmueller, 8.

en bild av hur ”den stegvisa anpassningen till och mångfaldiga tillämpningen av denna enda princip” skulle innebära att ”en ny anblick spred sig över hela det civiliserade samhällets yta”. Men oavsett hur generell tolkning man gör får man ge Foucault rätt i den huvudsakliga frågan: det är verkligen en ny maktprincip Bentham konstruerar. Foucault menar att panopticon är ett ”diagram” för disciplinens maktmekanism ”i dess idealiska form: om man bortser från alla hinder, alla motstånd och gnisslanden” som ett ”rent arkitektoniskt och optiskt system”. Foucault gör ytterligare viktiga påpekanden, exempelvis att det han kallar disciplin – till skillnad från äldre maktformer som våldsutövningen – verkar *vidgande*. Maktutövningen är här inte en börda som läggs på de sociala relationerna utan är istället produktiv. Snarare än att upphäva funktionerna förstärker disciplinen dem: den ökar produktionen, utvidgar undervisningen och stärker ekonomin. På samma sätt håller den mest uppmärksammade poäng Foucault gör för granskning. Panopticon skapar hela tiden ett fördjupat vetande om de som ska styras, ett vetande som i sin tur förstärker makten genom att ständigt göra den mer effektiv.¹⁹

¹⁹ Michel Foucault, *Övervakning och straff: Fängelsets födelse* sv. övers. (1976; Lund, 1987), 240 ff.

INTRODUKTION

Benthams innovativa förmåga vad gäller styrets organisering innebar inte att han var främmande för mer traditionella makttekniker. Trots att all kommunikation var förbehållen ledningen skulle exempelvis befolkningen i National Charity Company styras genom den vanliga principen om att söndra och härska. Etablerade inbördes gruppdistinktioner bland arbetshjonen skulle tas tillvara och nya skulle också skapas. Redan etablerade sammanlutningar skulle ersättas med nya organiserade av bolaget.²⁰ Det mest påtagliga är dock vad Bentham bygger panopticon med: publicitetsprinciperna, sammanfogandet av plikt och intresse, genomskinligheten i administrationen samt den ekonomiska minimalismen. Han är ingenjören som skapar ett universum där förnuftet har oinskränkt spelrum. Panopticon upprättar ordning i ett samhälle som annars styrs av tillfälligheter, omständigheter och godtycke.

Panopticon var i snäv mening inte någon framgångshistoria. Vågen av nyanlagda fängelser i Europa under 1800-talets första hälft byggdes inte efter Benthams ambitiösa modell. Övervakningsprincipen var dock en självklar utgångspunkt. Individerna skulle reformeras genom isolering även om detta realiserades i mindre kompromiss-

²⁰ Bahmueller, kap. 5.

lösa tekniska konstruktioner. I exempelvis den svenska fängelsediskussionen under 1800-talets första hälft var den materiella utformningen av byggnaderna en central fråga och panopticon en viktig referens. Den mest inflytelserika svenska debattskriften konstaterade att man finner ”alla de grundsatser” man utgått från i *Panopticon*.²¹

Framgången för panoptiska principer kan också ses mer generellt: 1800-talet präglades inte bara av disciplinen som maktteknik, det blev också den visuella överblickens århundrade. I sökandet efter panopticons förebilder har ett franskt menageri från 1600-talet pekats ut som en arkitektonisk föregångare, men det skedde också en bredare förändring när det gällde att åstadkomma överblick. Samma decennium som panopticon konstruerades uppfanns bland annat varmluftsballongen (1783) och panoramat (1787). Intresset för den visuella överblicken eller den fullständiga och överskådliga sammanställningen stegrades under 1800-talet, samtidigt som teknikerna för detta mångfaldigades. Sina mest spektakulära former fick denna utveckling i exempelvis den nya stadsplaneringens omskapade städer, i anläggandet av världsutställningar och i byggandet av hela serier av nationella museiinstitutioner.

²¹ Oscar I, *Om straff och straffanstalter* (Stockholm, 1840), 118.

INTRODUKTION

Under 1800-talet gjordes stora ansträngningar att kartlägga samhället och skapa nya metoder för individers reformering. Den litterära utopiska genren visade ett uppsving samtidigt som de moderna politiska ideologierna tog form och det samhällsreformistiska fältet etablerades. I denna modernitetens och reformismens historia är *Panopticon* en viktig text.

Frans Lundgren